

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2025.2\(44\).354277](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2025.2(44).354277)

УДК 001.895+004.853+1

Олександр Кирилюк

ORCID: 0000-0001-8676-5159

ІННОВАЦІЙНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ВУЗІВСЬКОГО КУРСУ ФІЛОСОФІЇ

Робота над цією статтею була розпочата в 2004 році. Однак багато у чому основні викладені у ній оцінки та ідеї не втратили, як на думку автора, своєї актуальності, хоча становлять собою певний «філософський архів», цікавий з точки зору як оцінки ситуації з викладанням філософії в Україні, так і проєкту з її покращання. Вказана ситуація характеризується певною розгубленістю викладачів філософії після скасування централізованих програм радянського гатунку, що вилилось у різні спроби заміни старих віджилих стандартів викладання філософії, котрі, тим не менш, багато у чому зберігали старий зміст курсу з наступним поверненням до централізованих міністерських програм. При цьому спільним для всіх програм філософського курсу були, як і раніше, їхня непроблемність, фрагментарність, несистемність, неісторичність та відсутність концептуальної цілісності, а також ігнорування національної специфіки українського типу філософствування. Задля усунення вказаних недоліків у статті пропонується побудова вузівського курсу на підставі фундаментальних світоглядних засад Київської школи філософії з її ключовими поняттями «людина» та «віт» на основі авторської концепції категорій граничних підстав як універсальї культури із заміною абстрактно зрозумілої людини людиною, що живе у світі, переживаючи екзистенційні пограничні ситуації.

Ключові слова: філософія, людина та світ, екзистенціалі, світогляд, викладання філософії, концептуальні основи філософського курсу.

Зміни потрібні. Наприкінці 1980-х років значна кількість вузівських викладачів філософії в СРСР нарешті відважилися відкрито заявити про необхідність радикальної заміни не тільки окремих тем, змісту та структури даного курсу, але й трансформації усїєї концепції філософської освіти. Це визначалось усвідомленням догматичності, консервативності та формалістичності офіційної програми з цієї дисципліни. З іншого боку, комуністичне керівництво у своїх програмних документах відзначало, що залежні від нього філософи Радянського Союзу зайняті нічим іншим, як «схоластичним теоретизуванням», але ця критика визначалась «недостатнім», як на думку цього керівництва, обслуговуванням філософами комуністичної доктрини та політики партії.

Безлад на роздоріжжі. У перші роки незалежності України у викладанні філософії у вищих навчальних закладах спостерігалась дещо хаотична картина. Одні викладачі, відчувши дух свободи та відсутність ідеологічного тиску, впроваджували авторські курси, які, як правило, обмежувались аудиторією цих викладачів. Інші, не маючи власної концепції

трансформації викладання філософії, наситили свої курси переважно історико-філософським змістом. Треті зводили філософію до викладання біографії раніше заборонених або підданих марксистсько-ленінській обструкції західних філософів, знайомлячи студентів з їх раніше невідомими у нас працями, перетворивши свій курс на своєрідне філософське «джерелознавство». Деякі викладачі зберегли стару структуру курсу, вилучивши з нього всі більш-менш одіозні ідеологічні нашарування. Були й такі, хто взагалі нічого не міняв, а продовжував викладати старий курс, перевантажуючи студентів завданнями з конспектування праць Маркса, Енгельса та Леніна.

Формалізм повернувся. Найбільш перспективним з точки зору подальшої інноваційної трансформації викладання філософії є перший варіант розв'язання проблеми оновлення викладання курсу філософії. До його недоліків слід віднести те, що широкий філософській громадськості не були відомі найбільш вдалі варіанти запропонованих новаторами курсів, що подекуди ці курси мали ознаки «саморобності» та дріб'язковості, а також те, що студенти, які здобували однакові спеціальності, отримували різні за змістом та за рівнем глибини філософські знання. Вочевидь, з цих міркувань методичні служби Міністерства освіти та науки при затвердженні фахових стандартів навчання та відповідного їх учбово-методичного супроводження ввели обов'язкові для читання уніфіковані курси філософії для різних спеціальностей. Внаслідок цього склалась ситуація, коли новаторські налаштовані викладачі знову зазнали чиновницьких обмежень своїх творчих пошуків, тим більше, що ці неодмінні курси вводилися без принаймні консультацій з провідними викладачами (хоча краще було б провести широке обговорення цих програм) і мали такий важливий недолік, як відсутність концептуальності. Через це важливі творчі інноваційні наробки, здобуті при апробації авторських курсів у попередні роки, було проігноровано, а досвіди втрачено. До цього додався формальний підхід до складання навчальних програм відповідними міністерськими підрозділами, які, не обтяжуючи себе зайвими турботами, затвердили такі обов'язкові програми, що були простою копією структури окремих підручників, часто ще й не вітчизняних. Зокрема, програма філософського курсу культурології для студентів економічних спеціальностей становить собою точну кальку московського підручника П. Гуревича.

Близнюки-браття. Попри всі розрізнення у побудові програм та робочих планів курсу філософії для студентів різних спеціальностей разом із відомим ігноруванням деякими викладачами обов'язкового характеру деяких тем та їхньої послідовності та удаванням різноманітним підручників у цілому всі вони мали напрочуд ідентичний зміст. За малим виключенням ми бачимо тут наступний розділ із визначенням сутності та функцій філософії, її співвідношення із світоглядом, аналіз рівнів та типів світогляду, розділ з онтології та феноменології (що це таке, навіть деякі автори не завжди знають), історико-філософський огляд основних світових

філософських систем, матеріали з теорії пізнання та науки, рідше – розділи про категорії й закони діалектики та діалектику як таку, та, нарешті, глави з соціальної філософії, включно із філософськими аспектами національного питання, філософією історії та цивілізаційного процесу. Відмінності між різними підручниками та курсами визначались лише наявністю або відсутністю деяких тем, обсягом окремих розділів та їх комбінацією. Інколи мимоволі виникало питання – навіщо взагалі було видавати новий підручник, якщо він відрізняється від попередніх лише тим, що історико-філософський розділ в ньому стоїть не перед, а після теми про свідомість, а історія української філософії взагалі відсутня. Що стосується змісту рекомбінованих за примхою авторів підрозділів, то він від книги до книги майже не міняється.

Головні недоліки. Утім, більшість підручників та навчальних посібників з філософії схожі одне на одне не тільки через це, але й через спільні принципів недоліки. Вони добре відомі і не раз при нагоді про них говорилось, однак зрушень на краще ми ще й досі не спостерігаємо. Однією з головних вад підручників та посібників з філософії, а відповідно, й програм та лекційних курсів, є їх *непроблемність*. На це в свій час звертав увагу академік В. І. Шинкарук. Дійсно, філософія – найбільшою мірою проблемна за своєю суттю форма самоусвідомлення людини, що весь час знаходиться під прицілом самокритики та постійно переглядає запропоновані рішення, часто викладається як набір раз і назавжди вивірених істин, яких неприпустимо ставити під сумнів. Але специфіка філософії полягає як раз у тому, що після засвоєння тієї чи іншої теми мають виникнути нові питання, більш глибокі та широкі, ніж стояли до цього, якщо взагалі вони у студентів до цього існували. В останньому випадку відкритість проблеми та її невирішеність і повинна слугувати стимулятором пошуку відповідей. Ясно, що при цьому не можна обійтись без ґрунтового засвоєння як відповідного категоріально-понятійного апарату, так і без опанування достатньо складного матеріалу. У зворотному випадку студенти подовжуватимуть аналізувати ту чи іншу проблему на рівні буденної свідомості, що часто й відбувається, і тоді вони заслужено отримують зауваження, що таку відповідь може дати й така собі бабуся, котра ніколи не вивчала філософію.

Ще один недолік – *ігнорування національного аспекту філософії*. Цей момент для наших курсів особливо показовий, оскільки за змістом лекції, підручника чи навчального посібника часто неможливо визначити в якій країні і для кого їх прочитано або написано. Я маю на увазі не специфічні розділи з історії української філософії або історії філософії в Україні; тут національний момент наявний за визначенням. Йдеться про те, щоб і всі інші тематичні підрозділи також були українськими. Хто, як не українці, у темі з філософських питань екології мають говорити про Чорнобиль – катастрофу планетарного масштабу? Ніхто, окрім нас, не наситить курси філософії ідеями, що містяться у творах Г. Сковороди, К.

Транквіліона-Ставровецького, Г. Щербацького, І. Франка, В. Липинського, Д. Донцова, М. Грушевського, в працях представників Київської школи філософії. Повторюю, мова тут йде не про окремі історико-філософські розділи, а про інтенсивне використання нашого філософського теоретичного спадку при розкритті всіх без винятку тем.

До важливих вад викладання філософії слід віднести *неісторичність*. Попри те, що філософський принцип історизму ствердив себе навіть у викладанні анатомії, де описання органу розпочинається з того, з чого він виник на ембріональному стані розвитку організму і як потім розвивався, самі філософи цей принцип вперто ігнорують. З цього випливають і такі суттєві недоліки, як *несистематичність* та *фрагментарність* філософського курсу, де окремі теми ніяк не пов'язані між собою, а їхній зміст розкривається зовсім не в контексті історичного розгортання сутності того чи іншого явища. Внаслідок цього декларування здатності філософії реально впливати на формування цілісного світогляду виглядає цілком голослівним, оскільки цілісності бракує як раз самій філософії. Нездатна така філософія допомогти особистості й у її самовизначенні в світі та у набутті нею здатності надалі самостійно проводити самокорекцію власних світоглядних установок та давати філософсько-світоглядну оцінку новим явищам та подіям. Вказані мінуси курсів філософії є похідними від головного їх недоліку – *відсутності концептуальності*. Іншими словами, викладання змісту курсу не ґрунтується на певному принципі, тобто, ідеї, яка забезпечує розгортання вихідних положень у всебічну систему.

Не можна сказати, що концептуальний пошук в нашій філософській думці взагалі був відсутній. Більш того, всі нечасті спроби концептуалізації курсу філософії сходились у тому, що ключовими категоріями, на підставі яких має бути побудований весь курс, є категорії *людини* та *світу*. У цьому плані серед усіх інших на краще виділяється навчальний посібник для студентів вузів В. Г. Нестеренка «Вступ до філософії: онтологія людини» (Київ, 1995), надрукований коштом Міжнародного Фонду «Відродження» за підсумками конкурсу МФВ та Міносвіти України «Трансформація гуманітарної освіти в Україні». Про те, що зміст курсу в ньому викладено як раз у проблемному ключі, свідчать самі назви розділів – «Філософія як проблема для самої себе», «Як можлива філософія?», «Чи є філософія наукою?», «Проблемність людського буття», «Людина як проблема проблем» тощо. Спираючись на засадничі категорії «людини» та «світу», автор включив до посібника не тільки окремий великий розділ «Людина і світ», а розглянув під цим кутом зору всі інші реалії людського оточення як своєрідні «світи» – світ природи, історії та культури.

На жаль, неохопленим цим підходом залишилось суспільство, хоча, власно кажучи, «світ» (слов'янське *мыр* = громада) за своїм первісним смислом означає саме *суспільство* (як от у виразі «*вищий світ*», «*дама світу*»). Виключивши тему про матерію, цей автор буття, простір, час, рух та розвиток представив як «Граничні засади буття людини в світі», а

свідомість заломив крізь призму аналізу «Духовних вимірів людського буття». Щодо недоліків цієї роботи, то серед них можна назвати відсутність розгляду того, як саме, з яких вихідних пунктів буття людини в світі виникають всі названі вище «світи».

Ті ж спроби розглянути філософські проблеми під кутом зору глобальної дихотомії «людина-світ» простежується у підручнику для середніх шкіл та професійно-технічних навчальних закладів «Людина і світ» (Київ, 1999) під редакцією Л. В. Губернського та А. О. Приятельчука, але й тут останнє з вказаних зауважень залишається в силі.

Начала концептуалізації. Між тим «підказка», де шукати шляхи подолання вказаного недоліку, а саме, побудови курсу філософії, спираючись на ідею про те, що людський світ є продуктом розвитку певних фундаментальних рис самої людини, існує. Це – праця П. Куусі «Цей людський світ» (1982), англійське видання якої побачило світ у 1985 році [Kuusi, 1985]. У ній фінський вчений накреслив широку картину виникнення «світу людини» як наслідок реалізації суто людського способу задоволення базисних життєвих потреб в енергії, подовженні роду, захисті й нападі для усунення загрози та інформаційному обміні. Запозичивши цю ідею та доповнивши її, я використав її при вирішенні питання про глибинну інваріантну структуру текстів культури. Одначе з тим самим успіхом її можна жити і для трансформації курсу філософії.

Виділені П. Куусі функції в їхній олюденості можна назвати *аліментарним, еротичним, агресивним* та *інформаційним* кодами світовідношення, зрозумілими у край широкому смислі, коли аліментарний код, скажімо, маркує всі види та наслідки господарської діяльності, включно з її перетвореними формами у вигляді скарбів та грошей, а еротичний код розуміється як такий, що пов'язаним з усіма проявами репродуктивної функції, включно із духовними почуттями, формами поведінки, соціальними інститутами сім'ї та шлюбу тощо. Проте ними структура світу людини не обмежується. Людина – це єдина жива істота, котра усвідомлює свою скінченність, і тому вона осмислює своє буття в світі за допомогою категорій граничних підстав (КГП) «народження», «життя», «смерть» та «безсмертя». Комбінація кодів та КГП дає стійкий культурно-світоглядний семіотичний інваріант, наявний у будь-якому «світі людини» – духовному, природному, історичному чи культурному.

Відношення людини до світу являє собою багатовимірне явище, тому процеси перетворення природних проявів життя на специфічно людське буття в світі реалізуються у різних формах і залежать від рівня відношення «людина – світ». На мій погляд, основними з них є *предметно-практичний, ритуально-обрядовий, практичний-духовний* та *духовно-теоретичний* рівні світовідношення. Це перетворення, що відбувається на різноманітних рівнях світовідношення, де в залежності від цих рівнів культурні феномени отримують відмінний один від одного предметний

зміст, не є однозначним та лінійно спрямованим процесом. Культурний поступ людства як створення ним власного, неприродного, «другого», олюдненого світу людини має своїм вмістом структурування та інституціоналізацію «людських світів», що виникли внаслідок соціального розвитку базових життєвих функцій людини. Ці функції у процесі їхнього окультурення зазнають певних перетворень, головні з яких полягають у їх трансформації, культивуванні, табуванні та каналізуванні.

У процесі соціально-культурного перетворення базисних життєвих функцій людство утворює своєрідний багатоплановий об'єктивний людський світ, який можна назвати *світом культури*. Саме завдяки йому людина знаходить своє неприродне укорінення у світі, оскільки замісне природне «підґрунтя» свого існування штучним підмурком власної життєдіяльності. Виникають принципово відмінні від природних феноменів «шари» реальності, до яких входять всі багатоманітні прояви культурного буття людини в світі. За своїм змістом і суттю вони є витвором людини, опредмеченням її власного тіла, здібностей, духовних сил. З цього видно, що філософський курс, який будуватиметься на принципі розгортання відношення «людина-світ» має бути тісно пов'язаний із культурологією як філософською дисципліною. Запропонований мною підхід до розуміння культури у світлі її структурування певними універсалами, що сходять до фундаментальних базисних функцій людини та є результатом культурного перетворення цих функцій, які «пронизують» усе смислове поле «універсуму культури», дозволяє, як на мене, створити широке концептуальне підґрунтя для інноваційної трансформації структури курсу філософії.

Інноваційна пропозиція. Враховуючи сказане, пропонується наступна інноваційна трансформація вузівського курсу філософії.

Вступний розділ «Філософія, світогляд, культура» розкриє тему «Людина та світ як фундаментальні філософські категорії». Після розгляду сутності філософського знання, його ролі та функцій окрім власно теми «Людина та світ» будуть висвітлені універсальні виміри відношення «людина – світ» в системі культури. Основним філософським напрямком тут є філософська *антропологія та екзистенціалізм*.

Наступний, другий розділ «Філософсько-світоглядні та соціологічні проблеми цивілізування людини та формування олюдненого світу культури на різних рівнях її світовідношення» є концептуально ключовим. Саме в ньому розглядатимуться процеси становлення та розвитку світу людини у відповідності до окреслених вище рівнів світовідношення.

Перший підрозділ «Людина у предметно-практичному світовідношенні» включатиме філософсько-соціологічні питання культурного розвитку базисних життєвих функцій людини. Тут предметом вивчення стануть 1) трансформація аліментарної функції людини у розгортанні суспільного процесу енергоспоживання та енергообміну; 2) соціалізація та олюднення репродуктивної функції людини; 3)

соціокультурні зміни агресивної функції людини в суспільній діяльності. Основними філософськими напрямками тут є *глобальні проблеми сучасності, прагматизм, теорія соціальної дії, філософія техніки, економіки та екології, філософські питання демографії, філософія війни та миру*.

Надалі вивчатимуться процеси структуризації суспільства внаслідок соціокультурного розвитку базисних життєвих функцій та їхньої інституціалізації. Зокрема, передбачено висвітлення структуризації суспільства внаслідок розвитку розподілу праці (класи, верстви, теорія еліт тощо), структуризації суспільства внаслідок розвитку репродуктивної функції (рід, плем'я, нація), а також розгляд інституціалізації майнових, правових та владних суспільних комунікацій в державі. Основними напрямками у даному розділі мають стати *філософія політики, держави та права*.

Аналізу символічного світу обрядів та ритуалів має бути присвячено другий підрозділ «Людина у обрядово-ритуальному рівні світовідношення», де будуть розкриті філософсько-світоглядний та універсально-культурний зміст обрядово-ритуальної діяльності людини. Передбачається вивчення обрядів життєвого циклу (хрестини, ініціація, весілля, похорон) та календарні обряди весняного, літнього та зимового циклів. Основні напрямки, що репрезентовано в цьому розділі – *семіотика, структуралізм, філософські питання етнології*.

Третій підрозділ «Людина у духовно-практичному світовідношення» передбачає виклад філософсько-світоглядної сутності та універсально-культурного змісту міфології, релігії, художньо-літературної свідомості та етики. Це ті теми, які мають звичну назву «*Філософія міфу*», «*Філософія релігій*», «*Неосхоластика*», «*Неотомізм*», «*Філософія мистецтва*», «*Філософія моралі*». Оскільки філософія становить теоретичну складову світоглядної свідомості, то в цьому ж підрозділі мають вивчатися основні філософські системи, які відповідають пануючому на відповідний час типу світогляду. Так, міфологічній свідомості відповідає тема «*Історія античної філософії, філософії Індії та Китаю*», а релігійній – тема, котра зазвичай називається «*Історія філософії середніх віків та Відродження*». До останньої теми має примикати розділ з історії вітчизняної філософії відповідного періоду з її схоластичними, ренесансними та просвітницькими складовими.

Четвертий підрозділ «Людина у духовно-теоретичному світовідношення» розкриває особливості об'єктивно-теоретичного осягнення людиною світу. Тема «*Філософське осягнення універсальних вимірів світу та людини*» передбачатиме аналіз категоріального апарату філософського знання, вчення про категорії як універсальні форми осягнення світу та як засоби світоперетворення та світорозуміння. Для ознайомлення студентів з процесом розвитку філософського вчення про категорії вважається за необхідне вивчення етапів «кристалізації» категорій

у філософській рефлексії – праць Аристотеля «Метафізика» (категорії як основа природної мови), Канта «Критика чистого розуму» (категорії як основа формальних структур мислення) та Гегеля «Наука логіки» (категорії як змістовний інваріант логічних структур мислення). Не можна обминути й питання про об'єктивний, соціально-історичний та культурно-світглядний аспекти філософських категорій, особливо акцентувавши на відмінностях між поняттями та категоріями.

Тут же надаватимуться відомості про специфіку філософсько-категоріального аналізу світу в його онтологічному зрізі. До таких категорій, які постають як форми осягнення загальних параметрів світу, відносяться категорії «Буття та Ніщо», «Одного» та «множини». Наступні теми – «Матерія та свідомість» і «Простір та час» в цьому плані постають як філософсько-категоріальне відображення дихотомії «людина – світ» в просторово-часових вимірах світовідношення. Тут же слід розглянути проблему екзистенціальних вимірів буття людини в світі. Як складові елементи філософської мови, за допомогою якої пояснюються та описуються світ та людина в світі, у подальшому категорії перервного і неперервного, скінченого та нескінченого, можливості та дійсності, необхідності та випадковості; якості, кількості та міри; тотожності, єдності, відмінності, протилежності, суперечності; покладання та заперечення, причини та дії, сутності та явища. Основним філософським напрямком тут є **єнтологія, феноменологія та діалектика**.

Вказані розділи з онтологічної проблематики певним чином не уникають стереотипної будови традиційного курсу філософії, проте філософська освіта має бути філософською, тобто, вона повинна давати принаймні початкові знання про специфіку філософського мислення, яке рухається у чистих визначеннях думки. Інстинктивне функціонування категорій, притаманне всім без винятку людям, має змінитись їхнім свідомим застосуванням. Важливо також відмітити відмінності між живою, природною мовами та штучними мовами опису об'єктів наукового пізнання. Мова та мовлення, знак та значення, символ та образ, концепт та денотат – ось ті ключові поняття, які мають знайти своє місце в цьому розділі. Наступними темами цього підрозділу є теми «Сутність та основні проблеми розвитку пізнавальної діяльності людини», «Філософія науки», «Філософсько-методологічні питання наукового пізнання». Основними філософськими напрямками, представленими тут, є **гносеологія, епістемологія, логіка та методологія наукового пізнання, герменевтика, філософія науки, семантика, позитивізм, постпозитивізм, неопозитивізм, філософія мови** тощо.

Завершальною темою курсу пропонується зробити ту тему, котра тривалий час мала назву «Суспільство як цілісна система». Йдеться про те, що в ньому свій підсумковий синтез отримують всі попередні соціальні розділи курсу як в статичі (**філософська соціологія**), так і в динаміці

(*філософія історії*). Тут, власно кажучи, має бути довершена загальна картина «людина-світ».

Мірою розгортання вказаних тем мають висвітлюватися різноманітні моделі світу – міфологічна, релігійна, наукова. Матеріали з історії філософії, як і найбільш відомі праці видатних філософів пропонується розглядати не окремо, а у прив'язці до відповідних тем. Робити так змушує та обставина, що, наприклад, історія філософії Нового часу дала нам багато ідей як стосовно теорії пізнання, так і філософії політики. Виклад її окремим розділом дає певну мішанину цих ідей, котрі потім рідко згадуються при вивченні та закріпленні тем власно гносеологічних або політичних.

Так само розподіленими по всіх темах мають бути історико-філософські матеріали вітчизняних філософів. Впровадження національної української насиченості філософського курсу шляхом залучення до нього праць вітчизняних філософів конкретизується у наступні пропозиції. До теми «Філософія як самосвідомість людини та суспільства» можна рекомендувати до вивчення роботу Г. Щербацького «Інтелектуальному цвітові молоді...», або П. Лодія «Короткий вступ до метафізики». До теми «Людина та світ» доречно рекомендувати вивчення роботи К. Транквіліона-Ставровцевого «О сотворенню неба і землі відомого сего мира...» та «О сотворенню чоловіка, котрий малим миром нарицяється», а з сучасних філософів Київської школи – книги Б. Головка «Філософська антропологія» (1997) чи С. Кримського та В. Кузнецова «Світоглядні категорії у сучасному природознавстві» (1983), розділ Є. Андроса «Криза людської самоідентифікації і проблема смислоутворення» та Г. Шалашенка «Світ людини: проблемність чи проблематичність?» у колективній монографії «Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми» (2000). До теми «Філософія екології» слушно рекомендувати до вивчення, окрім, ясна річ, книг В. Вернадського, праці представників тієї ж школи, зокрема, М. Булатова, К. Малєєва, В. Загороднюка, Л. Солонько «Філософія ноосфери» (1995), або М. Кисельова «Світогляд та екологія» (2003) чи В. Крисаченка «Екологічна культура» (1996) тощо. У такий спосіб підручник або навчальний посібник, де використовуватимуться твори наших авторів, матиме чітку національну приналежність, і його не можна буде сплутати з будь-яким іншим. До цього ж, і це головне, студенти ознайомлюватимуться із творчими досягненнями наших професійних філософів, праці яких часто-густо до масової аудиторії просто не доходять, через що вони втрачають один із стимулів до творчості.

Ясно, що певно мірою ті чи інші тематичні напрямки по ходу викладання курсу будуть повторюватись, але аспект їх розгляду мінятиметься. Особливо ясно це можна побачити на прикладі запропонованого плану розкриття теми «Час та простір»:

1. Онтологічне розуміння простору та часу. Астрономічні, фізичні, геологічні, географічні, біологічні, діяльнісні, економічні, політичні часи та

простори. Абсолютистські концепції часу і простору. Час і простір в релятивістській картині світу.

2. Прагматичне розуміння часу та простору. Час і простір як форми діяльного світовідношення людини. Соціальний час та предметно-перетворювальна діяльність людини. Час і простір в економіці та соціальному бутті людини. Час як еквівалент економічної вартості. Опредмечення часу: «Час – гроші, гроші – час».

3. Соціально-історичні аспекти часу та простору. Час і простір як категорії розвитку суспільства в його історичному поступі. Історичний час і простір. Формаційні та цивілізаційні часові виміри історії. Якісна визначеність історичних часів та епох. Співвідношення фізичного та історичного часу та простору. Час і простір як форми соціальної структури: владні вертикалі, правові «поля», час дії повноважень державних органів управління тощо.

4. Духовно-практичні аспекти часу та простору. Особливості міфологічного та релігійного розуміння часу та простору. Час і простір в обрядах та святах. Карнавалізація часу та простору. Просторові образи часу: круговий час, лінійний час. Сакральні, священні та профанні час та простір.

5. Час і простір як категорії світовідчуття людини в екзистенціальних вимірах її існування. Екзистенціальна онтологія та часова структурізація буття. Час індивідуального життя як над-цінність. Час як час народження, життя та смерті. Категорії кінцевих підстав у часовому аспекті. Час та простір та зміна генерацій людей (наші – не наші часи).

6. Психологічні аспекти часово-просторового світосприймання. Залежність психологічного сприйняття часу та простору від змістовної насиченості життя людини. Медитація й транс як вихід поза межі звичайного часу та простору. Час та простір у трансперсональній психології. Час і простір у психотропних та змінених формах свідомості.

7. Час і простір як категорії культури. Еон, есхатон, хронон. «Рухомий образ вічності» (Платон). «Острівний» час. Якісні та кількісні виміри часу. Час і простір в архітектурі, театрі, літературі, мистецтві.

Проблемність викладу матеріалу становить чи не найголовнішу умову інноваційної трансформації курсу. Так, розкриваючи методологічні проблеми людського самовизначення, слід вказати на вади визначення людини через перелік її суттєвих ознак або через підведення під більш широке поняття, а також на неприпустимість розуміння людини як подвійної, біосоціальної істоти, на самодостатність людини та її «через-себе-буття», на історичну визначеність сутності людини, та, нарешті, на те, що людина постає як творець самої себе та як «співатор» Бога. Не ігноруючи як «застарілу» тему «Категорії “матерія” і “свідомість”»: проблема первинності, пропонується давати онтологічний, природничо-науковий та соціально-історичний докази вторинності свідомості та протилежні погляди, які наводять зворотні аргументи на користь первинності свідомості. Всі ці погляди представлено у матеріалістичному,

вульгарно-матеріалістичному, об'єктивно-ідеалістичному, суб'єктивно-ідеалістичному та дуалістичному рішеннях даної проблеми, і всі їх студент чи аспірант має право знати.

Між стандартом та творчістю. На завершення, роблячи *основні підсумки*, необхідно зробити ще декілька важливих зауважень, оскільки ця стаття має, на перший погляд, деякі внутрішні суперечності. Дійсно, говорячи про необхідність надання вузівському курсу з філософії певної стрункості та логічної послідовності я тим самим начебто пропоную ввести новий, хай і не міністерський стандарт, якого мають дотримуватись всі інші викладачі. Насправді це не так. Мова йде про певні принципи – *логічну узгодженість, проблемність, насиченість національним змістом, систематичність* та, нарешті, *концептуальність* даного курсу. В цих межах, при дотриманні вказаних умов, викладачам слід надати повну свободу у обранні засобів для досягнення даної мети. Пропоную дозволяти викладачам самим визначати зміст їх курсів, централізованим чином затвердивши лише основні філософські проблеми, яких має засвоїти студент. Як поставлену навчально-методичну задачу вирішуватиме викладач, повинно залежати від нього самого. Водночас не можна ігнорувати і тієї обставини, що вузівські викладачі мають всі підстави сподіватись на організовану допомогу. Тому пропонується провести всеукраїнський конкурс не на підручник, а на розкриття тієї чи іншої теми, зібравши потім найкращі тексти лекцій у систематизовану збірку. Досвід у цій справі є – МФВ вже проводив таку методичну конференцію (м. Харків) з обговоренням найкращого варіанту вузівського курсу з філософії, проте її рекомендації відсутніх зрушень у стан справ не внесли. Було б непогано, якби такий конкурс оголосило Міністерство освіти та науки, видавши за його підсумками *базовий універсальний підручник* для студентів всіх спеціальностей. До нього у якості другого тому слід видати *історико-філософський додаток* (універсальну класичну хрестоматію), а також *фаховий додаток*, де окремі теми курсу з філософії буде викладено більш докладно та у відповідності до спеціальності, що її здобуває студент (філософські питання медицини, філософія економіки, філософія техніки, філософія мистецтва тощо). Для висвітлювання новітніх методик викладання та швидкого та ефективного впровадження у викладання нових першоджерел слід видавати *періодичний обновлюваний бюлетень* з текстами нових філософських праць та кращих лекцій. Така робота міністерства могла б бути й рентабельною, якщо вузи обов'язково робили на вказані методичні матеріали річну передплату.

Філософська ситуація в Україні з погляду сьогодення. З моменту написання цих міркувань минуло майже двадцять років. Теперішній стан філософії у вишах іншим, ніж жахливим, назвати важко. Зникли колись звичайні курси логіки, культурології, релігієзнавства тощо, а курс власне філософії як для студентів, так і для аспірантів через мізерну кількість годин просто унеможливило реалізацію запропонованих вище реформаторських

підходів. Справа вже дійшла до ліквідації філософських кафедр у деяких вузах та до відмови колись обов'язкового кандидатського іспиту з філософії. І це при тому, що теперішні кандидати наук по захисту дисертацій отримують вчена звання докторів філософії.

Коротко кажучи, філософія в Україні, та й у світі в цілому, переживає не кращі свої часи. Єдине, що залишає проблиск надії, це те, що подібне ставлення до філософії в історії не є унікальним, її то виводили з навчальних програм та закривали філософські факультети, то знову вводили і філософські кадри, котрі мали б професійну підготовку для її викладання, треба було починати готувати з нуля.

Причини такого ставлення до філософії у нашій країні можна пояснити (і це можна зрозуміти) прагненням позбутись тієї «єдино вірної наукової філософії», котра виконувала суто ідеологічну роль, котра їй нав'язувалась за часів тоталітаризму. Але виходить так, що у свій час справжня філософія мала якось захищати себе від такої чужої для неї ролі, а тепер вона потерпає від тих, хто її обмежує чи елімінує при ігноруванні всіх її спроб такої ролі уникнути.

Проте подібні обмеження філософії її як таку не знищують. Прагнення до теоретичного або світоглядного узагальнення наукових знань, котрими володіють представники конкретних наук, час від часу, але постійно про себе заявляють. Проте наскільки безпомічними, якщо не вбогими вони без глибокої філософської бази виглядають! Мені доводилось чути подібні виступи, зокрема, однієї докторки хімічних наук з академічного інституту.

Окрім заміни автентичного філософського піддручтя саморобними кустарним конструкціями науковці від відходу від філософії зазнають ще одного негативного впливу – наука, принаймні, фундаментальна наука, без філософії деградує. Так вважають не філософи, котрих можна було звинуватити у цеховому егоїзмі, а самі науковці, причому всесвітньо відомі.

Так, на думку Ервіна Шредінгера, наука без філософського контексту приречена на деградацію. Наука поза філософією втрачає свою справжню цінність і стає обмеженою [Schrödinger, 1951: 4–5]. У передмові до більш ранньої своєї відомої праці «Що таке життя?» цей вчений стверджує, що за умов, коли науки розвиваються у бік їхньої вузької спеціалізації, філософія в її уможлидній іпостасі (метафізиці) виконує роль загального орієнтира, котрий об'єднує конкретне знання. Вона є дороговказом для науки, «невидима рука» якої має вести дослідників на шляху пізнання [Schrödinger, 1944: 1–3].

Що я зробив на виконання цих інновацій? За роки, що минули, я прагнув мірою своїх скромних сил реалізувати запропонований проект під час читання лекційного курсу для аспірантів НАН України та студентів одеських вишів, де я працював за сумісництвом. Наскільки мені це вдалося, не мені судити, проте післяекзаменційні відгуки аспірантів з оцінкою прочитаного курсу та пропозиціями щодо його покращання були виключно

позитивними, хоча і не без деяких зауважень, наприклад, про складність опанування філософською термінологією.

Оскільки концептуальним стрижнем курсу були ідея буття людини у світі, то головним своїм завданням я вважав подолання механічного розгляду цієї проблеми, коли навіть у главах, що мали назву «Буття людини у світі» у деяких підручниках справа показана так, що є десь якийсь світ, і десь – людина. Насправді, як на мене, необхідно було показати слухачам, що той світ, в якій вони прийшли, є їхнім світом. У певному сенсі цей світ насправді постає як дещо зовнішнє до людини, але – тільки до моменту соціалізації та культуризації. Під час цього процесу відбувається інтеріоризація тих чи інших культурно-світоглядних смислів, настанов, принципів. Однак яких? Їх треба розглядати не як ригористичні принципи, а як запрошення до роздумів і прийняття на основі отриманих висновків певних особистих рішень. На відміну від колишнього стану справ, коли студентам та аспірантам треба було засвоїти теоретичну частину лише одного типу світогляду, діалектико-матеріалістичного, за сучасних умов у слухачів курсу філософії є вибір, коли вони бачать перед собою проблему, знайомляться з варіантами її вирішення, усвідомлюють її, але у підсумку остаточно її розв'язання мають зробити самостійно. Внаслідок цього слухач формує свою власну позицію, котрою керується в своєму житті. Таким чином ідея В. І. Шинкарука про те, що світогляд не можна зводити лише до раціонально-теоретичних знань, отримує своє дидактичне втілення.

Втілення другої ідеї Шинкарука стосовно того, що світогляд є формою ставлення людини до світу, відбувається при визначенні позиції слухача з альтернативних рішень тієї чи іншої проблеми. Свій вибір він має активно відстоювати та діяти у відповідність до нього; так само він має активно заперечувати протилежну позицію. Тим самим формуються смисли, принципи та значення, котрі для нової генерації виступають як такі, що існують об'єктивно, і так, як я часто повторюю, все відбувається синусоїдально. Приміром, народившись у суспільстві, де панував державно-ідеологічний «войовничий» атеїзм, громадянин цієї держави зі зміною соціального ладу може змінити такий свій сформований за попередніх соціальних умов світогляд на релігійний. У суспільстві, де релігійні свята є офіційними, нова генерація, соціалізуючись, набуває світоглядних переконань якщо не релігійного, то, принаймні, толерантного характеру.

Відповідно до вироблення особистістю свого ставлення до світу та творення цього світу як світу оновленого через вчинки, оцінки, трансформації тощо відбувається самовизначення цієї особистості у системі соціально-культурних комунікацій. Таким чином реалізація зазнає третя ідея Шинкарука про світогляд як засіб визначення людиною свого місця у світі. Тут сливає ще одна важлива проблема, котра полягає у запитанні «Навіщо, чи з якою метою філософський курс для здобувачів вищої та вищої спеціальної освіти потрібен?».

Звичні відповіді на це питання, висловлені у доволі значній кількості статей, зводяться до необхідності навчитись правильно мислити та давати вірні дефініції, чи отримати ознайомчі знання з історії філософії, чи набути навичок знаходження відповідей на моральні виклики тощо. Олександр Кулик, порівнюючи цілі вивчення філософії у США та Україні, зазначає, що «від «Філософії» як навчального предмету в Україні не чекають, що вона в якості одного з основних своїх завдань буде вчити студентів обгрунтованому та логічному мисленню. В Україні вважають, що це завдання предмету «Логіка»» [Кулик, 2017: 344]. Так само проблеми моралі відносяться до компетенції етики. Що стосується знання історії філософії, то обізнаність з основами розвитку філософії у часі у різних цивілізаційних регіонах становить необхідний елемент культури будь-якої освіченої людини, але все ж таки сам нормативний курс є курсом філософії, а не її історії.

Головне, що мені хотілось би особливо підкреслити – це необхідність відмовлення від прагнення до «підтягування» студентів чи аспірантів до рівня професійних філософів. Такими вони все одно не стануть – навіть студенти останнього року навчання філософських факультетів тільки стоять на порозі перетворення їх на професіоналів. Для нефілософів же як головне завдання читання курсу філософії має вбачатися у тому, щоб зробити його цікавим, особистісним та близьким до тих екзистенціальних запитань, котрі рано чи пізно, але завжди постають перед людиною.

Цілком вірний напрямок у реалізації цього завдання (у контексті значення категорій) окреслює Володимир Рижко, котрий зазначає, що «іменування категорій екзистенціалами не є метафорою, оскільки філософські категорії репрезентують зріз мислення, який виражає буття людини у світі, її екзистенцію. Причому екзистенцію в її сутнісному стані, тобто, у мережі тих прикмет, які виступають як межі екзистенції [Рижко, 2007: 248–249]. У крайньому своєму явленні мова йде не просто про категорії, а про категорії граничних, або межових підстав, або, ширше, про гранично-підставові аспекти буття людини у світі, про що йшлося вище.

Для активзації пошуку студентами та аспірантами шляхів їхнього самовизначення у світі я під час читання курсу пропонував їм пошукати відповіді на певні запитання, причому, задля забезпечення поважливого ставлення до доволі особистісного характеру можливих відповідей на них пошук цей пропонувалось здійснювати без їхнього публічного обговорення, а, так би мовити, «для себе». Приміром, якщо взяти наведений вище план лекції про час та простір, питання можуть бути поставлені такі: «Як я ставлюсь до свого життєвого часу?», «В яких модусах часу – минулого, теперішнього чи майбутнього я переважним чином перебуваю у своїй свідомості?», «Чи відчуваю я специфіку сучасного історичного часу України?», «Де я за власною оцінкою знаходжусь у вертикальних та горизонтальних структурах соціального простору?». У тих запитаннях я прагнув не обминути жодної теми курсу.

Внаслідок цього, як на мою думку, актуалізувалась проблемність, альтернативність, самовизначення, прагматичність (у сенсі дієвості особистісної позиції) усього курсу «Філософія». Значною мірою ці намагання запросити слухачів курсу до активної артикуляції (нехай тільки «для себе») власної точки зору на проблему впритул наближаються до практичної філософії, у тому колі до етичної проблематики, а саме, до морального вибору, моральних оцінок та моральних життєвих принципів. Разом з тим у такий спосіб знаходить своє живе подовження традиційний український тип філософствування з його апеляцією не стільки до розуму, скільки до душі з головним телосом пізнання самого себе, досягнення досконалості та набуття душевного миру.

Список використаних джерел

- Кулик, О. В. (2017) *Цілі навчання філософії в США та Україні*, у: *Гілея: науковий вісник*, вип. 126, сс. 341–346.
- Рижко, В. А. (2007) *Навчальна програма з філософії та філософська рефлексія*, у: *Філософія освіти*, № 1 (6), сс. 246–251.
- Kuusi, P. (1985) *This Human World*, Oxford; New York: Pergamon Press, 412 p.
- Schrödinger, E. (1951) *Science and Humanism: Physics in Our Time*, Cambridge University Press, 6.p.
- Schrödinger, E. (1944) *What is Life? The Physical Aspect of the Living Cell*, Cambridge University Press, 91 p.

Oleksandr Kyrylyuk

INNOVATIVE TRANSFORMATION OF THE UNIVERSITY COURSE IN PHILOSOPHY

This article was written in 2004, but it was not made public. Nevertheless, in many respects, the core assessments and ideas presented therein have not lost their significance, in the author's view, even though they constitute a certain "philosophical archive" that is of interest both for evaluating the situation of philosophy teaching in Ukraine and for the project of its improvement. This article breaks down the situation which described as a certain confusion among philosophy instructors following the abolition of Soviet-style centralized curricula. This led to various attempts to replace obsolete teaching standards, which, nonetheless, largely retained the old course content, eventually resulting in a return to centralized ministerial programs. We became aged, but little has changed over time. Common to all philosophy course curricula remained, as before, their unproblematic nature, fragmentariness, lack of system, ahistoricism, and absence of conceptual integrity, as well as the neglect of the national specificity of the Ukrainian type of philosophizing. To address these shortcomings, the article proposes a university course framework based on the fundamental worldview principles of the Kyiv School of Philosophy, centred around the key concepts of "human" and "world". This approach is grounded in the author's concept of "categories of ultimate bases" as cultural universals, replacing the abstractly

conceived human being with a human who exists within the world and experiences existential boundary situations.

Keywords: *philosophy, the human being and the world, existentials, Weltanschauung, philosophy pedagogy, conceptual framework of a philosophy course.*

References

Kulyk, O. V. (2017) *Tsili navchannia filosofii v SShA ta Ukraini [The Goals of Teaching Philosophy in the USA and Ukraine]* u: *Hileia: naukovyi visnyk*, vyp. 126, pp. 341–346.

Ryzhko, V. A. (2007) *Navchalna prohrama z filosofii ta filosofska refleksiiia [Philosophy Curriculum and Philosophical Reflection]*, u: *Filosofiiia osvity*, № 1 (6), pp. 246–251.

Kuusi, P. (1985) *This Human World*, Oxford; New York: Pergamon Press, 412 p.

Schrödinger, E. (1951) *Science and Humanism: Physics in Our Time*, Cambridge University Press, 6.p.

Schrödinger, E. (1944) *What is Life? The Physical Aspect of the Living Cell*, Cambridge University Press, 91 p.

Стаття надійшла до редакції 20.05.2025

Стаття прийнята 14.06.2025